
ДИЈАЛОГ КАО ПРЕКРЕТНИЦА У ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ ЦРКАВА И РЕЛИГИЈА

УДК 2-675

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.specijal32022.2>

Прегледни рад

Пол Мојзес*

Департман студија религије – Роузмонт Колеџ

Сажетак

Генерални преглед процеса прелаза од супарништва и сукоба до толеранције, сарадње и екуменског дијалога, прво међу хришћанским црквама, а затим међу светским религијама. Сарадња и дијалог су видно напредовали у другој половини двадесетог века и узели су светске размере. Због историјских сукоба на Балкану је ишло мало теже, али и ту је учињен велики напредак док нису избили ратови 1990-их. Укључена су правила за успешније вођење међурелигијског дијалога, који би требао да постане редован део цивилизованог живота.

Кључне речи: еволуција дијалога, православни, католички и протестантски екуменизам, Светски савез цркава, Савез европских цркава, Парламент светских религија

---

* Имејл-адреса аутора: pmojzes@rosemont.edu.

НЕТОЛЕРАНЦИЈА И РАСКОЛ МЕЂУ ИСУСОВИМ СЛЕДБЕНИЦИМА

Намера аутора је прикаже промене тектонских размера у односима прво између хришћанских цркава, а затим и светских религија, које се дешавају у последње две стотине година. Гледајући на општа кретања историје хришћанских цркава можемо уочити да упркос великој тежњи да следбеници Христови буду јединствени организационо и у питањима догме, од самог почетка то није било успешно. Иако су хришћани настојали да буду уједињени – то је био идеал, у пракси, од самог почетка постојале су несугласице и нераумевања, које су покушали превазићи помоћу формулисања вероисповести, догми, утврђивања канонског Светог Писма, хијерархијским црквеним уређењем и црквеним (екуменским) саборима. Међутим, уместо јединства дошло је до честих раскола. Пошто се хришћанска црква географски врло брзо проширила на огромна пространства, преко три континента, а комуникације су биле споре или слабе, тако хришћани у једном делу познатог света често нису знали за разлике у литургији и вероисповести у другом. На тај начин се разлике нису успевале ускладити, јер су временом постале дубоко утврђене локалном црквеном традицијом.

Разлике су биле жестоко дебатоване и на локалном нивоу, а такође и на великим екуменским саборима, често уз интервенцију владара, јер у то време није још било поделе на света и световна подручја, и најчешће су завршена анатемом и изгнанством оне стране која је изгубила дебату. Страна која је имала подршку империјалне власти прогласила је алтернативне позиције јеретичким, а најчешће је страна која је изгубила дебату сматрала опозициона гледишта исто тако јеретична, те су се узајамно анатемисали. Свако је своју страну сматрао правоверном, а другу кривоверном. Дошло је до многобројних раскола. Немогуће је у овом раду дати чак ни површни преглед тих многобројних отцепљења, од којих су многа изумрла, а друга постоје до данашњег дана. Нагласак је био стављен не на оно што их уједињује, него оно по чему се разликују (рецимо црквени календар, на који начин вршити причест, да ли појати два или три алилуја итд.). Када савремени црквени историчари и теолози разматрају те контроверзе понекад долазе до закључка да у ствари обе стране у спору нису ни биле суштински толико различите, али су употребљавале разне језичке нијансе или их је политичка страст спречила да се пажљиво саслушају. Тако су настали расколи између јудаиста и хелениста, гностика, аријеваца,

атанисијеваца, монофисита и несторијанаца, староапостолских источних цркава, те напoкон Велики Раскол најчешће датиран 1054. године између источне, тј. православне цркве и западне тј. католичке цркве. Затим се западна црква поново делила, почевши у XVI веку кад су за време и после Реформације протестанти почели процес убрзаног распарчавања на многобројне веће и мање цркве. Тај процес распарчавања почиње да се успорава у другој половини XIX века, али не престаје до дан данас. Тако, рецимо у Америци, има око хиљаду различитих цркава и секти. Некад су разлози теолошки (да ли крстити новорођенчад или чекати да сами одлуче да ли ће приступити цркви, да ли у евхаристији служе вино или неферментисан грождјани сок), а чешће су разлози социјални (нпр. због промене државних граница, да ли дозволити робовласништво, да ли прихватити хомосексуалне особе у чланство и у свештенство, да ли признати бракове између особа истог пола или различитих раса итд.). Читаоцима који су студирали црквену историју ће се овај општи преглед учинити поједностављен. Међутим, онима који су мање упућени може бити корисно да у главним цртама, представим обресе једног процеса који је био базиран на покушају присилног црквеног јединства, а који је у ствари резултирао баш у супротном, тј. у непоштовању, ривалству, антагонизму, мржњи, и коначно верским сукобима. Читаоцу са Балкана није потребно детаљно описати те процесе (Мојзес 2011b). Методи тих раздора су били дебате, међусобне анатеме и екскомуникације, обимни литерарни напади (књиге, памфлети, медијска пропаганда, леци), а наравно проповеди и енциклике.

ЕВОЛУЦИЈА/РЕВОЛУЦИЈА У ОДНОСИМА ЦРКАВА

Промене у односима цркава које су почеле још крајем XIX и почетком XX века, а било је рудиментарних покушаја још раније, као што су били покушаји решења Великог Раскола у саборима у Ферари и Фиренци (1438 и 1439), па касније и у Источној Европи, Брестовска Унија (1595-96) и Унија Ужгородска (1646) и њима слични. Ти ранији покушаји најчешће или нису успевали или су доводили до даљег умножавања цркава. Прелаз од нетолеранције и сукоба према толеранцији, дијалогу и сарадњи је био тежак. Наравно није се могло очекивати да ће сукоби који су трајали скоро 20 векова одједном нестати, него ће тај прелаз трајати доста дуго.

Ипак почео је процес који је по мом схватању аналоган промени од Птоломејевог геоцентричног система на хелиоцентризам

Николе Коперника. Већ у XIX веку, услед ривалства међу црквама мисионари који су намеравали преобратити нехришћане углавном у Африци и Азији, почели су увиђати да им супарништво отежава успех и резултира у неефикасном расипању средстава. Један од раних увиђаја да је штетно, десио се баш на Балкану негде око 1850-е у оквиру Османлијског царства, на данашњим територијама Бугарске и Македоније где су амерички протестантски мисионари одлучили да уместо да се натичу, одлуче да сарађују, с тим да је Методистичка црква деловала на северу данашње Бугарске, док је Конгрегационална (Евангеличка) црква на југу, укључујући и данашњу пиринску и вардарску Македонију. Услед недостатка финансија конгрегационална црква је предала свој рад методистичкој на територији Македоније још 1920-е, у оквиру Краљевине СХС. Та сарадња је преживела суров бугарски комунистички прогон и сарадња се наставља све до данашњег дана.

На интернационалном нивоу се 1910. године одржала светска конференција протестантских мисионара у Единбургу, Шкотска, где је одлучено да се пређе од ривалства на сарадњу. Још раније, у САД, почев од 1905. представници тридесет цркава састали су се у Њујорку и одлучили да 1908. године у Филаделфији организују Федерални Савез Цркава, што је било олакшано тиме што у Америци није било верских ратова. Амерички прагматизам је надјачао доктринарне препреке. Велике америчке протестантске цркве, којима су се придружиле и неке од православних цркава, постале су узор сличној сарадњи у Европи, где су историјски сукоби оставили дубље трагове огорчења. Након тога су многи амерички екуменисти постали вође светског екуменског покрета. Ускоро су цркве и у другим државама организовале сличне савезе цркава. Одмах по завршетку Првог Светског рата, 1919. организована је Светска Алијанса за промоцију пријатељства између цркава (*World Alliance for the Promotion of Friendship between Churches*), у коју се убрзо уврстила и Српска Православна црква (Rohtmets and Radić 2016). Водећи људи те алијансе су помогли и Бугарској и Српској православној цркви да зближе та два православна народа, да полако превазиђу нетрпељивост и да на крају потпишу споразум, који, нажалост није дуго трајао јер су поново заратиле 1941. године. Међу српским епископима најважнију екуменску улогу је одиграо владика Иринеј Ћирић, епископ бачки, не само у Светској Алијанси, него и у каснијим екуменским покретима „Живот и Рад“, као и „Вера и Ред“.

СВЕТСКИ САВЕЗ ЦРКАВА

У Стокхолму, је 1925. одржана прва Светска конференција „Живот и Рад“ (*Life and Work*) будући су верске вође закључиле да упркос доктринарним разликама, хришћани треба да сарађују у питањима добротворне и каритативне социјалне помоћи, не само за време катастрофа него и на побољшању животних услова за велики број људи. Светска конференција за „Веру и Ред“ (*Faith and Order*) је први пут одржана у Лозани у Швајцарској, 1927. године, јер се показало да се не може успешно радити само добротворним социјалним акцијама јер оне проистичу из верских побуда па се дошло до закључка да се и питања вероисповести и црквеног уређења мора истраживати и радити заједно. Пред само избијање Другог светског рата било је потребно да се те две организације и мисионарски савез уједине, међутим рат је то онемогућио. Нажалост, хришћани разних земаља били су на супротним странама током рата. Ипак, хришћанска љубав је превагнула, и по завршетку рата, већ 1948. године је дошло до заседања Светског Савеза Цркава у Амстердаму. Такви конгреси су се одржавали сваких осам година у великим светским градовима на свим континентима, јер се у међувремену хришћанства проширило по целом свету. Број цркава које су се учланиле у ССЦ је порастао од 148 колико је националних цркава приступило у почетку па до преко 336 из преко 100 држава колико их је било на крају 20 века.¹ Две трећине чланова мора да се сложи да би нека црква била прихваћена у чланство. Укупан број хришћана у тим црквама је између 350 и 450 милиона. Једна од најважнијих промена се десила на Скупштини у Њу Делхију 1961. године, кад су руска православна црква и друге православне цркве источног блока приступиле ССЦ. Српска Православна црква је приступила тек 1965.

Било је десет таквих скупштина или заседања, а оне су законодавни орган ССЦ-а. У времену између скупштинских заседања главну улогу игра Централни комитет који се састаје сваке две године и састоји се од 100 чланова који су међу најпознатијим светским свештенством и лаичким вођама. Централни комитет бира Генералног секретара, те Извршни комитет који се састоји од 20 чланова и састаје се два пута годишње (World Council of Churches 2021a). Поред тога постоје и службеници који руководе разним активностима ССЦ-а, рецимо којима је дужност да промовишу међурелигијски дијалог. Центар ССЦ-а је у Женеви, где је сарађена

1 Види листу цркава чланица по азбучном реду: (World Council of Churches 2021b).

скромна, али функционална зграда, јер су се цркве договориле да ставе тежиште на службу свету, а не на своје величанство. У том центру се одвија дневни рад те организације, а у близини је и Висока школа екуменизма у Босеју, Швајцарска.

ССЦ је имао различите фокусе рада током свог постојања, међу којима су црквено јединство, мисија, екуменски односи, јавно сведочење и служба (диаконија), те екуменска формација. Редовно се организују разне комисије чија је дужност да изучавају и разматрају разне теолошке, етичке, организационе и друге проблеме. Чланство тих комисија бирају цркве, обично своје најутицајније теологе и црквене великодостојнике. Комисије састављају извештаје које се онда шаљу црквама чланицама на даљу дискусију и усвајање. У раду тих разних скупштина, комитета и комисија се састоји најважнији процес сарадње и дијалога. Наиме, изабрани представници су потпуно свесни да им циљ није покушај стварања једне хришћанске *суперцркве* јер теже не сједињењу него јединству, па излажу најбоља учења своје цркве другим представницима цркава и онда покушавају да се приближе једни другима, ако је могуће да дође до консензуса или бар учине напредак ка међусобном приближавању. Представници западних протестантских цркава су били наклоњенији од самог почетка таквом дијалогском приступу, док су се представници православних цркава тек усмеравали ка таквој размени мишљења и теолошким дискусијама. Ипак је православним представницима било теже потпуно сложено наступати јер православна теологија сматра да је православна црква једина која у себи оваплоћује целину свете, апостолске јединствене традиције те се није могла сложити са модернијим достигнућима протестантске теологије те су често издавали мањинске репортаже у којима су излагали своје неслагање или разлику за већинским извештајем.

Хладни рат је исто допринео тензијама које су биле присутне од прве скупштине у Амстердаму јер су цркве из комунистичког блока не само биле неслободне да делују по свом истинском нахођењу него су биле под великим притиском, нарочито совјетског руководства, које је тежило не само да контролише рад цркава него и да манипулишу представнике својих цркава да утичу на рад целе организације ССЦ-а.² Доста брзо се успоставило да цркве не живе у вакууму него да друштвена уређења, политике и социјална развијања држава у којима делују и те како утичу на њихов рад, а пошто се глобалне прилике стално мењају, долазило је до великих трзавица, па чак и напуштања малог броја цркава из

2 О утицају Хладног рата на цркве у Југославији види: (Mojses 2011a).

чланства ССЦ-а (нпр. Бугарска и Грузијска православна црква, а и Руска православна црква је помињала напуштање. Године 1957. Српска православна црква је одлучила да одступи, али ту одлуку никад није спровела у дело). Разлози су најчешће били промене које су многе протестантске цркве биле вољне прихватити, као што је рукоположење жена у свештеничке, па и епископске редове, прихватање активних хомосексуалаца не само у чланство него и у свештенство, прихватање неких нехришћанских идеја, што је било одбачено од стране традиционалних цркава. Доста велики број цркава није приступило ССЦ, рецимо Јужни баптисти и други еванђеоски хришћани, руски протестанти, неки од духовничарских/пентекостних цркава, и њима слични.

Да би укључили и католичку цркву у заједничку екуменску делатност, ССЦ је спровео иницијативу 2000. године организовањем Екуменског заговорачког савеза (*The Ecumenical Advocacy Alliance*). Укупно 90 цркава и хришћанских организација су чланице Алијансе, укључујући католичке, еванђеоске, православне и протестантске традиције. Организована је у циљу промоције међународне трговине и сузбијање СИДЕ, и различитих форми сарадње на многим пољима за промоцију правде и људског достојанства. Може се очекивати да ће доћи до екуменске сарадње за сузбијање Ковид-19 пандемије.

РАД КОНФЕРЕНЦИЈЕ ЕВРОПСКИХ ЦРКАВА

Да би екуменски покрет имао директне односе са црквама на европском континенту и да би градио мост између цркава подељених Хладним ратом, 1959. године основан је Савет Европских Цркава. Он се суштински не разликује од ССЦ-а него је прилагођен околностима „старог континента“ који је постао средиште хришћанског покрета већ у античко доба. Састоји се од 116 цркава. Генерална Конференција се одржава нередовно, сваких 5 година. Последња Генерална Конференција је одржана 2018. у Новом Саду, са темом „Бићете моји сведоци“ (Мој Нови Сад, 2018).

Конференција Европских Цркава, Светског Савеза Цркава и Лутеранске Светске Федерације су активно интервенисале у жељи да се нађе мирно решење сукоба у бившој Југославији током 1990-их и нешто касније током сукоба у Македонији. Тако је нпр. једна делегација горе наведене три организације посетила црквене вође православне, католичке и протестантске у Београду и Новом Саду током бомбардовања Србије од стране НАТО 1999. да би чули анализе догађаја од локалних верских вођа и понудили решења у

циљу завршетка рата (World Council of Churches, 1999). То је један од примера да се цркве не брину само за решења својих унутрашњих проблема, него да покушавају да помогну у налажењу излаза из кризних момената и да пруже материјалну помоћ. То је нарочито дошло до изражаја током ратова у Југославији 1990-их а за време великих миграционих кретања избеглица из Азије и Африке, који су се често служили пролазом кроз транзитне земље као што су Македонија, Србија и друге бивше југославенске републике, у жељи да се настане у западној Европи (Global Ministries 2015).

КАТОЛИЧКА ЦРКВА И П ВАТИКАНСКИ САБОР

У католичкој цркви дуго није било сумње око екуменизма. Категорички је био одбачен јер по католичкој догми и еклезиологији она је једна (једина), света, универзална, и апостолска црква па јој се чинило апсурдно да она приступи у чланство организације која се састојала од многих од ње непризнатих „цркава“. Једини екуменизам прихватљив за католичку цркву је био да се врате у „крило мајке цркве“ сви шизматици (православни) и јеретици (протестанти) – то је једина опција за хришћанско уједињење.

Међутим, по некима утицај Духа Божјег, а по другим историјска нужност је 1960-их довео до феноменалних промена. На рубовима те цркве је било мислилаца који су желели промене, али су они били „лудачка маргина“. Али, 1958. за папу је био изабран Кардинал Анђело Ђузепе Ронкали (*Angelo Giuseppe Roncalli*), који се назвао Јован XXIII. Он се већ раније дружио са високим православним и протестантским свештенством. И на опште изненађење (за неке стравично, а за неке узбудљиво) и у цркви и ван ње, сазвао је Други Ватикански Сабор 1962. године. Сви католички бискупи су били позвани да учествују заједно са њиховим теолошким саветницима, од којих су многи били врхунски теолози. Али не само они, него много представника/посматрача православних и протестантских, који нису били само пасивни посматрачи него су били позвани да учествују у дијалогу са папом и са осталима. Католици су подстакнути да учествују у екуменизму, а други хришћани нису више називани шизматицима и јеретицима него „раздвојена хришћанска браћа“. Јован XXIII је умро 1963. али га је на срећу следио Папа Павле VI, који је довео сабор до завршетка 1965. године.

Резултати Сабора, који није био догматског него пасторалног/душебрижничког карактера, су били револуционарни. Црква је ступила помоћу *aggiornamento* у модерно доба и из дефанзиве

прешла у отвореност. Католичка црква је прогласила да није једина истинита црква. Уместо да центар буде хијерархија, она се предефинисала као скуп „Људи Божјих“ (*People of God*). Мноштво декрета и докумената је било усвојено. Начин литургије је промењен; свештеник је окренут према лаицима, са латинског се прешло на народни језик. Причест није била само са хлебом (хостијом) него је и вино служено лаицима. Декларација о верским слободама је довела да католичка црква не прогања друго верујуће, напротив је у Декрету о екуменизму промовисала дијалог не само са другим хришћанима, него и са Јеврејима (заменивши проклетства према Јеврејима и одричући се прозелитизма и признајући заједнички корен Исусовог јеврејства), па и са не-хришћанима, чак и са атеистима. Црква прихвата све што је добро у другим светоназорима. Фратри и часне сестре су позвани да преиспитају своје устаљене обичаје и многи су променили одору у регуларну одећу. Демократија је прихваћена као позитивно друштвено уређење које штити људско достојанство. Један од резултата сабора је да је произвео велики број декрета и докумената са осавремењеним погледима католичке цркве, која су не само за инспирацију католика него и за чланове других цркава, па и људи који себе не сматрају верницима.

Сабор је довео католичку цркву да понуди православној да се хиљадугодишња екскомуникација укине, те се Папа Павле VI братски загрлио са Патријархом Атенагором I. Многи слични састанци су довели до зближавања, али је то дуготрајни процес. Католичка црква је одлучно приступила екуменском покрету. Мада није постала чланица ССЦ-а, њени представници су постали активни учесници разних комисија и на светском и на локалном нивоу. Она је активно приступила Конференцији Европских Цркава а у Немачкој, заједно са протестантима, слави *Kirchentag*. Немачке католичке и протестантске цркве су одржале велики низ годишњих састанака са СПЦ (Илић 2012). Небројено велики број тзв. билатералних и мултилатералних екуменских дијалога и сусрета је одржано након 1960-их. Међу њих убрајамо и многе православно-католичке сусрете у бившој Југославији пре ратова и након распада.³ На жалост, ратови 1990-их су нанели огромне штете екуменизму на територији бивше Југославије. Не само да су те две велике „братске“ цркве „заказале“ него су неки од водећих личности допринели и заговарали рат, мада скоро увек негирају да је свака од њих крива, него је увек она друга крива. Истина, сретали су се и током рата Патријарх Павле I са

3 За најновију оптимистичку оцену зближавања нарочито православне и католичке цркве види: (Perica 2020).

кардиналима Фрањом Кухарићем и Винком Пуљићем, укључујући ту и Реиса Мустафу Церића, али њихови усрдни позиви за мир нису имали довољно одјека у унутрашњости него су имали више уплива у иностранству.⁴ Папе Јован Павле II, Бенедикт XVIII и Фрања I су посетили Босну, Хрватску и Словенију и изразили жељу да посете Београд; међутим, позив је изостао.

ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И ЕКУМЕНИЗАМ

Овде само један кратки осврт на православље и екуменизам, јер смо о томе већ писали раније у вези стварања Светског екуменског покрета. Учешће православних цркава у екуменском покрету, чији су главни носиоци били протестанти, било је проблематично јер еклесиолошки и догматски православна црква себе сматра „Једном, Светом, Саборном и Апостолском Црквом“, јединим правоверним наследником Светих апостола од првог века па до данас. Међутим, показала је флексибилност која је варирала зависно од ентузијазма њених архијереја и теолошке спремности оних богослова који су је представљали у екуменским круговима. Често су и спољне околности играле велику улогу јер су политичке, војне, па и социјалне околности утицале на нужност и пожељност сарадње са другим хришћанским црквама за које је међу многим православцима постоји сумња да су *праве* цркве са еклесиолошког или догматског гледишта. Из тог разлога неке од помесних цркава нису журиле да се учлане, а неке су чак касније иступиле. Унутар православља је често била жустра полемика о томе да ли је екуменизам пожељан (или чак и погубан) или не.⁵ Врло често се међу православним архијерејима могло доста брзо видети који су међу њима наклоњени екуменској сарадњи, а који нису. То је био случај и са нижим свештенством. На пример, када су још 1950-их протестантске цркве у Новом Саду одржавале сваког јануара (од 18. до 25.) молитвену недељу за хришћанско јединство (звана светска осмина) где су се свако вече у другој цркви свештеници и верници заједнички молили, годинама је само један православни свештеник учествовао, али се молитве нису одржавале ни у једној православној цркви. Касније су се те молитвене осмине одржавале (а и даље се настављају) широм бивше Југославије, јер су се прикључиле и православне и католичке цркве.

4 Потпунији текст декларације на енглеском се налази у (Kuharić 1992).

5 Ангела Илић врло ефективно приказује препреке за међуцрквени и међурелигијски дијалог у: (Ilić 2020).

Односи међу помесним православним црквама и јесте и није екуменски проблем. Православна црква је у суштини канонски једна црква, али не и правно. Подељена је на помесне аутокефалне или аутономне цркве. Од аутокефалних најважнији су патријархати. То је довело до тога да су оне понекад из политичких и еклесиолошких разлога и сложене и несложне већ од самог почетка. У суштини, све признају да је екуменски цариградски патријарх први међу једнаким патријаршијама, али понекад он практично није признат као такав. Тако је рецимо за време Хладног рата Московски патријарх желео да настави идеју „трећег Рима“ тврдећи да су римски Папа и Цариградски патријарх одступили са правог пута па је центар хришћанства пренесен у Москву. Па ипак су цариградски патријарси, упркос њиховог ограничења живећи у муслиманској држави, признати од огромне већине православних, али и католика и протестаната као водећа личност у православљу. То сам лично искусио током боравка у Истанбулу у пролеће 1965. године кад сам био примљен да интервјуишем Патријарха Атхенагору I (Мојзес 1970, 94–97). Неупућен у начин поздрављања високог клера нисам знао како да га формално ословим, међутим он је моју неприлику решио једноставно загрливши ме као хришћанског брата. Разговор је био срдачан и видео сам да он стварно поштује екуменске односе и то не само у надгробном животу, како ми рече сад већ преминули епископ Данило Крстић, него и у садашњем тренутку. Био сам свестан да Патријарх Атхенагорас одржава блиске односе са Јерменским патријархом, као и с католичким бискупом у Истанбулу, па ме није изненадило кад се братски сусрео у Израелу са Папом Павлом VI, где су обоје повукли узајамну екскомуникацију из 1054. године. Његови наследници Деметриос I и садашњи Патријарх Вартоломеј I настављају екуменску отвореност према другим хришћанима, издајући важне документе помирења са римским папама. Њихови екуменски кораци нису увек били срдачно поздрављени, нарочито од стране Московских патријарха, који су изразили бојазност да та отвореност може довести до јереси.

Увидевши до које мере је Ватикански Сабор помогао католичкој цркви да нађе боље начине живљења у модерном свету, многи православни богослови су ургирали да се организује један велики православни сабор у почетку XXI, вероватно сазван у Швајцарској, али до тога није дошло. Одржан је напослетку 2016. године Свети и велики Синод на Криту на коме су требали бити решавани изазови са којима се православље сусреће, међутим нису се све православне цркве одазвале. Десет цркава је учествовало, међу њима и СПЦ,

а пет нису, од којих Православна црква Америке није ни позвана јер неке цркве не признају њену аутокефалност, а четири (Руска, Бугарска, Грузијска и Антиохијска нису, те су одбиле су да признају пуноважност донесених одлука на Криту, јер нису све православне цркве учествовале у доношењу одлука).

Једна ствар је јасна, а то је да међу православним хијерархијама и богословима, а и верницима има много присталица и учесника у екуменском покрету и акцијама, али има и жестоких противника, међу којима је и бивши епископ Артемије рашко-призренске епархије, који је изјавио да је екуменизам „највећа јерес свих времена“ и да је „погубна по догматску чистоћу православља“. Изјавио је: „Реч је о новој јереси: да се уједине све хришћанске деноминације, са конференцијама које је започињао Цариград, али тако да се не исправљају они који су кроз историју скренули са правога пута, већ да буду прихваћени какви јесу, да свако остане при своме, а да сви опште са свима... Јерес екуменизма је нарочито критиковао Свети Јустин Ћелијски [Поповић], који је то називао „свејерес“: све јереси које су кроз историју узнемиравале цркву сада су ту, у тој једној“ (Пушоњић 2019). Сличне позиције се могу наћи у многим православним црквама, али ми се чине изразито мањинска гледишта.

Подељеност православних цркава је релативно честа појава. Најчешће је због националних или политичких разлога. Тако је дошло да раскола у Српској православној цркви у Америци по питању да ли је патријарх у Београду подложен притисцима комунистичке власти у Југославији. Па онда, по националном питању православна црква у Македонији је прогласила аутокефалност да би се одвојила од Патријаршије у Београду пре нешто више од 50 година, али до сад није канонски призната од других православних цркава. У ближој прошлости је Црногорска православна црква исто прогласила аутономију која није призната од СПЦ, те у тој држави постоје две православне цркве.

Најозбиљнији сукоб у историји православља између врховних поглавара и помесних цркава се десио у вези признања аутокефалије Православне Цркве у Украјини. Историја православља у Украјини је врло компликована и протеже се кроз много векова, међутим овде ћемо се осврнути само на најновије време од почетка Украјинске декларације независности 1991. године кад су *de facto* постојале четири православне цркве у Украјини, неке настављајући да буду канонски подређене Московској патријаршији, неке ново успостављеној Кијевској патријаршији, итд. Из црквених, политичких, па и

војних ситуација насталих око руског припајања Крима, три од тих православних цркава су се прогласиле, као резултат уједињења Украјинске православне цркве – Кијевски Патријархат, Украјинске аутокефалне православне цркве, као и мањи број представника Украјинске православне цркве – Московске патријаршије и назвале се Православном црквом у Украјини у децембру 2018, добивши *Том аутокефалије* од патријарха Вартоломеја, и за узврат признавши Цариградску патријаршију као мајку украјинске (Ishchuk and Sagan 2020). Том потезу се одлучно успротивио Кирил, Патријарх Москве и целокупне Русије, који је унилатерално прекинуо канонско јединство са Цариградском патријаршијом у октобру 2018. године. Тај раскол је унео немир у целом православном свету и тешко је назрети како и кад ће се тај раскол решити. Може се сматрати да је то један од најозбиљнијих проблема у садашњем православном свету.

ЕКУМЕНСКИ НАУЧНИ РАД И ИЗДАВАШТВО

Екуменизам је произвео огроман број научних скупова, истраживања, објављених књига и часописа, па и новина, радио и ТВ програма. Неке од тих делатности су произашле из црквених кругова појединих цркава или екуменских савета, као нпр. *Ecumenical Review*, *Ökumenische Rundschau*, *International Review of Missions*, *Current Dialogue*, *Una Sancta*, *Истмина*, *Proche-Orient Chretien (Christian Middle East)*, *Journal of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius*, *Foyers Mihtes (Interconfessional Families)*, *Ecumenical Trends*, и *Journal of Ecumenical Studies*, да споменемо само неке. Будући да сам био уредник *Journal of Ecumenical Studies (JES)*, уз оснивача Леонарда Свидлера скоро 50 година, имао сам прилике да видим како се круг екуменизма ширио. JES је започео са издавањем током II Ватиканског сабора као академски часопис прво фокусиран на католичко-протестантске односе, а касније и на православне и јудаисте, а нешто касније проширили теме на „шири екуменизам“, тј. међурелигијски дијалог са другим светским религијама, па чак и са секуларним светоназорима као марксизам. Немогуће је овде дати озбиљнији приказ литературе о екуменизму јер је толико обимна да би заузела обим књиге.⁶

Предмети из екуменизма и међурелигијског дијалога су присутни на скоро свим богословским факултетима и већим универзитетима у свету. Ту су често били постављени професори са специфичном специјализацијом. При црквеним руководствомима је

6 Непотпуна листа теолошких часописа се може наћи на: (Academic Journals Online 2022).

исто било кадрова којима је главна област рада било истраживање и ширење екуменизма.

ОПАДАЊЕ ЕКУМЕНСКОГ ЕНТУЗИЈАЗМА

Интерес за екуменизам се постепено ширио почевши од краја XIX века. У почетку су само појединци у разним црквеним заједницама неговали међусобне контакте и проширивали екуменску делатност. Као што је горе описано, дијалози између великих конфесија су напредовали. Чини се да смо истрошили можда сувише енергије и средстава да се волимо. Светске финансијске кризе су допринеле су преиспитивању приоритета.

Неке од горе наведених иницијатива, као нпр. уједињење десет великих протестантских цркава у САД су одумрле. ССЦ је ушао у кризу донекле због исувише радикалних експеримената, од којих су неки били идеолошки обојени. Кад је велики део протестантских цркава заредио жене у свештенички чин, не само нижег реда него и до епископског, и почеле инсистирати да је једнакост међу половима основна претпоставка људског јединства, наишле су на неразумевање и отпор код православних и католичких цркава. Још више је сметње донела одлука западних протестантских цркава да прихвате равноправност хомосексуалаца (LGBTQ) не само као чланова цркве него и у вези склапања бракова те заређења хомосексуалаца у свештеничке редове. Томе су се одупрле и цркве афричког и азијског континента и источне Европе. И на западу је то довело до велике напетости унутар цркава које, по свему судећи ће довести до нових раскола – што је директно опречно екуменизму.

Опао је број академских одсека за студије екуменизма. Опао је број истраживања и изучавања о екуменизму; неки од часописа су се угасили. Почело се говорити о „одумирању екуменизма”.

Моја оцена је другачија. Ја сам прву етапу екуменизма упоредио са првом великом љубави која води у брак и рађању деце. После извесног времена љубав се мења; понекад замре, али углавном се сталожује и постане стабилна и дубока. Плодови те љубави су у заједничким вредностима и суживоту и продужава се на даља поколења (Мојзес 2013). Не мора значити да ће све цркве и сви појединци наставити са учествовањем у екуменским акцијама и организацијама али пошто смо се емпиријски уверили да је јединство хришћана не само есхатолошки идеал и циљ него је практичка могућност и да је то не само људско постигнуће неко резултат уплива Духа Божјег, многи од нас су уверени да је нада у

даљи развитак екуменизма пожељан и неминован.

ГЛАВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИЈАЛОГА

Постоји много начина да се опише шта је и како се успешно води дијалог. Дијалог је начин којим особе или групе различитих погледа с поштовањем и одговорношћу разговарају једно с другим да би постигли узајамно обогаћење без да се отклоне основне разлике међу њима. Дијалог је и вербални и атитудинални узајамни приступ који укључује слушање, размену мишљења и заједнички рад, поред настављања правих разлика и тензије. Дијалог је свесни процес у ком партнери желе да дају и примају без употребе силе и претње. Дијалог се састоји од теорије и праксе. Дијалогом се намеравају превазићи границе које су условљене датом социјалном стварношћу.

Сама реч дијалог се сувише често употребљава немарно и уопштено за сваки скуп религиозних људи без обзира на намере. Тако рецимо, сваки сусрет између свештеника и имама или рабина или између два владина представника ће неко назвати дијалогом. Прецизније је сматрати дијалогом ону врсту размене која се одликује једнакостима и слободом учесника који у размени покушају решити заједничке теоретске или практичне проблеме без да желе да злоупотребе партнера или да остваре победу над партнером.

Међу правилима⁷ за успешан дијалог се могу навести следећа:

1. Оба партнера морају бити свесни потребе за дијалогским приступом;
2. Морају имати бар почетно знање партнеровог и свог става с којим прилазе дијалогу;
3. Имају јасну представу о свом ставу;
4. Треба бити добро информисан о предмету о коме ће се водити разговор и бити јасан у излагању;
5. Унапред одредити предмете разговора;
6. Уносије је дискутовати специфичне предмете него опште;
7. Избегавај стереотипе. Буди отворен и пријемчив партнеровом излагању;
8. Интерпретирај партнерове погледе у најбољем светлу. Гледај целу слику и не минимизирај партнерове ставове;
9. Види јаке и слабе стране оба погледа;
10. Нагласи ствари које су вам заједничке;
11. Слушај шта партнер говори. Труди се да правилно схватиш

⁷ За комплетнији увид у тему види: (Mojzes 1989). За другачије и концизније формулисане „заповести“ о дијалогу види (Swidler 1984).

- партнерову позицију. Буди вољан да стално ревидираш своје разумевање позиције другог;
12. Не сме да буде скривених намера; не треба да има тактичких и себичних мотива за започињање дијалога;
13. Буди пријемчив за конструктивну критику и избегавај негативну критику. Имај увид у партнерову осетљивост;
14. Не сматрај да су закључци трајни. Увек ће постојати разлог да се дијалог настави на исту или сличну тему;
15. Сваки учесник у дијалогу треба да буде самокритичан и поштен. То не значи одустајање од достојанства и самопоштовања;
16. Сваки партнер је дужан да прихвати и добро и зло које његова заједница чини;
17. И идеали и стварност сваке групе морају бити узети у обзир;
18. Суочи се са питањима које проузрокују конфликт, али нагласи ствари у којима сте сагласни. Антагонистички ставови ће можда водити ка одступању или отварању пута ка сарадњи;
19. Наговарајте један другог да будете верни сопственим тражењем истине;
20. Самоиспитивање и узајамно богаћење треба да су део дијалога. Ничија истина није апсолутна. Оба партнера требају један другог да би дошли до потпуније слике истине. Монопол у мишљењу доводи до тромости размишљања и извртања истине;
21. Дијалог је немогућ ако било који од партнера тврди да је заувек решио све проблеме;
22. Дијалог би требало да доведе до нове захвалности и цењеност вредности обе позиције;
23. Дијалог се дешава између конкретних особа или група, а не апстрактних идеја;
24. Не покушавај да преобратиш свог партнера на своју позицију јер ће се дијалог претворити у монолог. Разлике треба да се наставе мада је пожељно да се промене од непомирљивих у разноликост приступа ка заједничком циљу;
25. Дијалог треба да води лакшој сарадњи;
26. Стреми ка достигнућу нечег бољег, ка поправљеној ситуацији;
27. Увиди дијалектичку нарав дијалога. Компоненте оба увида треба да буду садржане у закључку, мада није обавезно да буду у истој мери. Оба партнера треба да су у могућности

да се помере према новој позицији која је била немогућа без дијалошког процеса;

28. Будите свесни да су и други људи умешани мада нису присутни. Дијалог треба да буде за добробит целе заједнице.

МЕЂУРЕЛИГИЈСКИ ДИЈАЛОГ

Организовани међурелигијски дијалог је такоређи једнако стар као и дијалог међу хришћанима. Дијалог међу хришћанима се може третирати као *ужи екуменизам* а међурелигијски дијалог као *шири екуменизам*. То је оправдано јер *oikumene* значи 'цео настањен свет' а то се још више односи на међурелигијски него на међухришћански дијалог.

Крајем XIX века, прецизније 1893. године, је у Чикагу одржан Светски Сајам који је требало да прикаже врхунска достигнућа науке и технологије. Група верских лидера је повела иницијативу да духовна достигнућа човечанства не треба занемарити, те су одлучили паралелно одржати Парламент Светских Религија (*Parliament of World Religions*) исто у Чикагу. Тада је већ било могуће прекоокеанским бродовима осигурати учешће бар мањег броја представника разних религија, мада су наравно хришћани били присутни у далеко већем броју. Од страних представника је највећи утисак оставио Свами Вивеканда, хиндуистички калуђер, следбеник мистика Рамакришне. Он је одлично владао енглеским и био сјајан говорник те је оставио дубок утисак, показавши да мудрост и искуства Индије нису само егзотични, него показују дубоко познавање људске и божанске стварности. На западу је почело озбиљно интересовање за источне филозофије и религије. Ускоро се увидело да хришћани немају монопол на могућност ширења њихових уверења. Наравно није то први пут да је исток оставио свој печат на Европу. То су раније учинили Јевреји и муслимани на Иберијском и Балканском полуострву. Само су ти ранији сусрети, са малим изузетцима, били сукоби култура и вера, где су се понајчешће истицале разлике радије него сличности у веровању и пракси.

И поред хришћанског антисемитизма хришћани и Јевреји су били свесни да су по вери па и по обредима и етици слични. Прецизно говорећи, дијалог међу Јеврејима и хришћанима није међурелигијски него међуверски. И поред тога што неки, углавном јеврејски теолози, поричу тзв. јудео-хришћанску традицију чињеница је да је јеврејска Библија хришћански Стари Завет. Мада многи хришћани различито тумаче Стари Завет, садржина текста је

иста. Историјско истраживање литературе је доказало да су у новије доба и интерпретације сличније и да у садашње време јеврејски и хришћански научници заједно преводе хебрејски (и арамејски) текст Библије тако да у данашње доба на многим теолошким факултетима на западу професори обих вера предају исте предмете, понекад заједно.⁸ Употребљавамо уџбенике писаних и од једних и од других. Званичних дијалога између Јевреја и хришћана има небројено. Припадамо истим научним круговима, организујемо заједничке конференције, предавања, истраживања, склапају се мешани бракови заједнички посвећени од рабина и свештеника итд. Свесни смо да нису ни сви Јевреји, као ни сви хришћани спремни да сарађују на такав начин; у обе велике заједнице има фундаменталиста и конзервативних који одбијају сарадњу. Хришћани су много учинили да се покају за грехе Холокауста и антисемитизма. Много се ради да нове генерације науче од грешака и грехова из прошлости (Fisher 1977). Међусобних неспоразума има и вероватно ће их бити, али употребом дијалошког уместо дебатног или непријатељског односа обећава даљне креативне и позитивне односе.

Хришћани на западу били су спремнији и отворенији за дијалог са другим нехришћанским религијама, запостављајући ислам. Најинтензивнији су били дијалози са хиндуистима и будистима, не само због великог броја следбеника тих великих религија него и због високо развијене теологије и врло разноврсне праксе. Првобитно су Европљани и Американци путовали у те земље као мисионари, научници, пословни људи, војници, па и туристи. Али након Другог светског рата је дошло до обрнуте мисије где су, не само аутентични представници те две религије, одлучили да је источна духовност корисна Еуро-Американцима а доста је велики број западњака који су прихватили те две религије су почели организовати на домаћем тлу нове преобраћенике, као нпр. Рамакришна Мисија, Харе Кришна, те многобројни јога следбеници. Некима се рецимо Зен Будизам толико допао да су одлучили да то прихвате без да су одбацили своју првобитну веру, и комбиновали у, рецимо, тзв. Зен Католицизам. Велики румунски научник Мирча Елијаде постао је познат по свом енциклопедијском знању источних религија, те је постао један од познатијих професора светских религија.

Други су се пак заинтересовали за јапански Шинто или кинески

8 Ја, као протестант, сам имао прилике да заједно предајем и са рабинима и са католичким свештеницима и часним сестрама. Понекад смо се изненадили колико су нам слична схватања.

конфуционизам и даоизам, а неки су постали специјалисти дијалога са тибетанским будизмом, за индијским ђаинизмом и сикизмом. Све те религије нису више сматране егзотичним, па и паганским неверством, него аутентичним верама које имају мноштво духовних врлина од којих можемо много тога научити. Реч „безбожници“ или „незнабошци“ у сваком случају нису више употребљиве, јер следбеници других религија су или монотеисти, тј. верују у једног Бога, па ако има само један Бог онда верујемо у истог Бога само га доживљавамо – схватамо другачије, што није за чуђење јер монотеисти верују да је Бог много већи од наших схватања, па је свакако могуће да следбеници других религија схватају друге димензије божанства него ми. Уколико су политеисти, онда су, боље рећи, „многобошци“ боље него „незнабошци“. Неки од политеиста имају концепт „великог Бога“ чији су мноштво богова утеловљење Једног.

У то смо се уверили на многобројним конференцијама светских религија које су подржаване од различитих организација. Најпознатија је Други Парламент Светских Религија сазван исто у Чикагу за стогодишњицу првог, на коме је усвојен предлог проф. Ханс Кунга (*Hans Küng*), „Декларација Стремљења према Светској Етици“ (*Declaration of Striving for World Ethics*)⁹, чија је намера да се нађе заједничка платформа за етику која би била подржана од свих великих религија. Осим тога, већ преко 50 година, функционише *Religions for Peace* (раније *World Assembly of Religions for Peace*), наиме Светска Религија за Мир. Међурелигијских организација има безброј, и локално а и на европској бази (нпр. *EIFRF – European Interreligious Forum for Religious Freedom*).

Увидели смо да хиндуси који на једном нивоу верују у милионе богова, у исто време верују да су сви они манифестације Брахман-атман, што се дефинише као монотеистички пантеизам. Будисти који су учествовали у конференцијама су често на изглед атеисти или политеисти али верују да је у основи све уклопљено у „Ништа“ (*Nothing*), али то у ствари није ништа него да није ништа од оног што смо у стању да формулишемо или схватимо рационално, али да је и те како „нешто“ што не само да постоји него је тло које подржава све што постоји.

Хришћански дијалог са исламом је врло комплексан. Примарно у шта хришћани верују је да је Исус Христос последње Божије откровење, док муслимани верују да је Алахово (Божије) откровење пророку Мухамеду последње и пророку Исусу претпоследње. Разлика

9 (Küng 2013)

између хришћанске вере и ислама је већа него између јудаизма и ислама, али током векова је сукоб између те две најбројније светске религије био најжешћи, и поред тога што муслимани одају велико поштовање не само јеврејским пророцима које и хришћани поштују него и специфично новозаветским личностима, специјално Исусу, као највећим пророком поред Мухамеда и Девици Марији, мада њу наравно не сматрају Мајком Божијом, због тога што не приписују божанство Исусу.

Корене тог сукоба налазимо и у историјским и политичким односима следбеника те две религије. Хришћани су страдали током ширења и колонизације огромних простора које су раније биле хришћанске. У новијим историјским етапама су пак хришћани освојили и колонизовали већину исламског света. Сваки се углавном не сећа страдања која су они нанели другима него само страдања свог народа од других. Тако, рецимо, хришћани Балканског полуострва и Блиског истока и северне Африке се сећају окупације и покрштавања хришћана од стране муслимана а, рецимо, муслимани Индијског потконтинента, те Блиског истока и Африке памте скорију колонизацију својих земаља од стране европских хришћанских држава. Ратни походи Америке, европских колонијалних сила те Русије се интерпретирају од стране муслимана као хришћански напади, а терористички напади од стране екстремиста се често сматрају исламски напади на хришћане, чак иако су уперени на савремене секуларне институције. Локални ратови као онај између Јерменије и Азербејџана око Нагорно-Карабаха имају подршку од стране Русије и Турске, свака подржавајући своје ко-вернике (*Co-Religionists*).

Није било лако покренути дијалог између хришћана и муслимана. Поново је било лакше у Сједињеним Америчким Државама јер у њој живи доста велики број муслимана међу којима има оних који доживљавају више слободе него у муслиманским земљама, које су често под диктаторским режимима. Почевши од 1970-их организовани су трилатерални дијалози између Јевреја, хришћана и муслимана у Вашингтону, Атланти, па после у Грацу, Јерусалиму, Цакрти, Аману, у Скопљу и Охриду од стране *Dialogue Institute* из Филадельфије под вођством Леонарда Свидлера и мене. У скорије време су на те хришћанске иницијативе одговорили и муслимани, из понекад зачуђујућих извора, наиме Краљевина Саудијске Арабије, која је позната по својој фундаменталистичкој интерпретацији ислама, па су ипак потпомогли КАИСПИД, с центром у Бечу, који ради на томе да се млађе генерације тренирају на

дијалошким принципима и праксама.¹⁰ Треба напоменути да након горе споменуте конференције у Скопљу 2002-е, покојни председник Македоније, Борис Трајковски је организовао Прву светску конференцију религија, које су касније одржаване сваке три године, настављене након његове смрти све до 2016. Дакле и поред свих тензија и ратовања схваћено је да је дијалог потребан јер може да стиша страсти и непријатељства. Треба напоменути да бивши Босанско-Херцеговачки *Реис*, Мустафа Церић, улаже много труда да Босански (па и шири пост-југословенски ислам), створи свој продијалошки европски исламски став својствен европским културним приликама. То је приметно и у Санџаку, где су муслиманске вође више инспирисане Иранским исламом чији је један од Ајатолаха, Мохамед Катами (*Mohammad Khatami*), употребио фразу „дијалог међу цивилизацијама и културама“ и нарочито ургирао за дијалог између истока и запада.¹¹

Најтежи је дијалог између Јевреја и муслимана. Разлог није теолошки јер у суштини те две религије су врло сличне једна другој по томе што су базиране на концепту Богом-даних дужности/обавеза која се изражавају у законима објављени од Бога, које Јевреји налазе у Торах и рабинском тумачењу закона, а муслимани у Шеријату који се базира на Курану. Паралеле између јудаизма и ислама су многобројне јер је Пророк Мухамед веровао да је Божје објављење дато раније Јеврејима и хришћанима исто као оно дато њему. Хебрејски и арапски језици су слични па постоји могућност лакше комуникације.

Говорећи нешто поједностављено, садашња нетрпељивост, па и мржња између Јевреја и муслимана политичке је и социјалне природе. Условљена је односима између Израела и палестинских Арапа. Но, тензије нису почеле оснивањем Израела 1948, већ доста раније. Али након оснивања Израела дошло је до такорећи сталних ратова, обостраних напада. Резултат је несигурност и страдања оба народа. Многа решења су била понуђена, међутим ниједно није дало озбиљне резултате, изузев спорадичног напретка у међусобним дипломатским признањима између Израела и неколико арапских држава.

---

10 За информације о *KAIICID* видети: (King Abdulaziz International Centre for Interreligious and Intercultural Dialogue, n. d.).

11 (Khatami 2020)

Колико год је на макро-нивоу тешко доћи до позитивног решења, на микро-нивоу се постижу бољи резултати. Не само да се одржавају многобројни јудејско-исламски академски дијалози него кад терористи нападну неку синагогу, локални муслимани им одмах пруже материјалну и духовну помоћ. И обрнуто. У Њујорку, нпр. постоји Центар за етничко, расно и религијско разумевање (*Center for Ethnic, Racial and Religious Understanding*). Рабин Марк Шнејер (*Marc Schneier*) је организовао Фондацију за етничко разумевање (*Foundation for Ethnic Understanding*) у коме се акценат ставља на контактима за споразумевање са муслиманима (*Foundation for Ethnic Understanding 2020*; видети такође *Schneier and Ali 2013*). Те позитивне односе отежавају муслимански терористи који широм Европе и света врше нападе које оправдавају увредама и нападима на муслимане. Свака страна мисли да су они други много крвавији и бруталнији. Велики број религија имају своје фундаменталисте и екстремисте и понекад су унутрашњи сукоби једнако сурови као они са вањским „непријатељем“. Ипак они који су се уверили у ефикасност дијалога и сарадње живе у нади и поред препрека, да ће на крају људи различитих уверења наћи конструктиван начин међусобног опхођења.

КРАТКИ ЗАКЉУЧАК

Међу познаницима имам оне који мисле да људска раса никад неће изаћи из стадијума међусобне мржње, сумње и нетрпеливости, па дијалог нема шансе да окрене ствари на боље. Минимално знамо да има људи с којима не можемо имати дијалог, јер су они једноставно неспремни или неспособни да га воде. Максимално, мислим, да не можемо да очекујемо да ћемо се сваким подједнако бити у стању да тражимо заједничка решења путем дијалога.

А имам и познанике који су уверени да је дијалог чудесан лек који може да реши све конфликте и дилеме човечанства, који мисле да је дијалог свемогуће средство просто магичних могућности космичких размера. Да је читав свемир у бескрајном плесу дијалога и да је обећано од Створитеља да нас води од алфа *Биг Банг* до омега савршенства кроз бескрајност (*Swidler 2020*).

Мој закључак је да је људски живот сплет добра и зла, али да ултимативно Бог даје људском роду смер за добро. У том процесу дијалог минимално може да помогне у решењу неких конфликата и супротности, а максимално да буде најефикасније средство за људско споразумевање. Ако свесно унесемо у нашу индивидуалну и колективну свест што већи број упутства или правила за дијалог

онда ћемо боље разумети људе око нас и надати се да ће они исто прихватити да нас саслушају као што их ми саслушамо, те да ће то водити већој хармонији на свету.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Academic Journals Online. 2022. "Online Journals." Last accessed 17.12.2020. <https://ecumenism.net/docu/journals.php>.
- Fisher, Eugene. J. 1977. *Faith without Prejudice: Rebuilding Christian Attitudes toward Judaism (Shared ground among Jews & Christians)*. Mahwah, NJ: Paulist Press International.
- Foundation for Ethnic Understanding. 2020. Last accessed 17.12.2020. <https://ffeu.org/>
- Global Ministries. 2015. "European churches and ecumenical organizations respond to refugee crisis". https://www.globalministries.org/european_churches_and_ecumenical_organizations_respond_to_refugee_crisis.
- Ilić, Angela. 2012. *Toward the Healing of Memories and Changing of Perceptions: Churches in Serbia and Germany in Dialogue*. PhD diss. University of Philadelphia.
- Ilić, Angela. 2020. "Looking through a Veil: Challenges and Perspectives of Interreligious Dialogue in Serbia.", *Interdisciplinary Journal of Religion and Transformation in Contemporary Society*, 6 (2): 413–428.
- Ishchuk, Natalia and Oleksandr Sagan. 2020. "Confrontation of Orthodox Churches in Modern Ukraine: Reasons, Trends and Prospects of Reconciliation." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 40 (3): 8–33.
- King Abdulaziz International Centre for Interreligious and Intercultural Dialogue, n. d. Poslednji pristup 28. 10. 2020. <https://www.kaiciid.org>.
- Khatami, Mohammad. 2020. "Dialogue among civilizations". Last accessed on 30 October 2020. <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/book/islam-9780195174304/islam-9780195174304-chapter-58#:~:text=Mohammad%20Khatami%20Ayatollah%20The%20phrase%20%E2%80%98dialogue%20among%20civilizations,of%20truth%20that%20one%20finds%20in%20philosophical%20texts>
- Küng, Hans. 1993. "Declaration Toward a Global Ethics", Last accessed on 28 October 2020, https://www.weltethos.org/1-pdf/10-stiftung/declaration/declaration_english.pdf.

- Kuharic, Franjo. 1992. "Message of Patriarch Pavle and Cardinal Kuharic Following Their Meeting in Geneva on 23 September 1992.", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 12 (5): 50–51.
- Moj Novi Sad. 2018. „Skupština Konferencije evropskih crkava počela u Novom Sadu“. Poslednji pristup 13.10.2020. <http://www.mojnovisad.com/vesti/skupstina-konferencije-evropskih-crkava-pocela-u-novom-sadu-id22200.html>
- Mojzes, Paul. 1970. "Athenagoras I: The Charismatic Orthodox Ecumenist", *Journal of Ecumenical Studies*, 7 (1): 94–97.
- Mojzes, Paul. 1989. "The What and the How of Dialogue", In: *Interreligious Dialogue: Voices from a New Frontier*, eds. Darrol Bryant M. and Flinn, F, 199–206. New York: Paragon House.
- Mojzes, Paul. 2011a. "Yugoslavia's Churches Squeezed between East and West during the Cold War", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 31 (4): 1–14.
- Mojzes, Paul. 2011b. *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, Publishers.
- Mojzes, Paul. 2013. "From Initial Excitement to Maturity", *Journal of Ecumenical Studies*, 49 (1): 147-151.
- Perica, Vjekoslav. 2020. "All Victims Matter. Reconciliation of the Balkan Faiths and Peoples: An Assessment of Recent Progress", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 40 (10):1–26.
- Pušonjić, D. 2019. „Ekskluzivno za 'Beogradski glas' – Vladika Artemije, prvi episkop u istoriji SPC koji je lišen monaštva i izopšten iz Crkve: Otpadnik na pravdi Boga.“ Poslednji pristup 13.10.2020. <https://balkanskapravila.com/ekskluzivno-za-beogradski-glas-vladika-artemije-prvi-episkop-u-istoriji-spc-koji-je-lisen-monaštva-i-izopšten-iz-crkve-otpadnik-na-pravdi-boga>.
- Rohtmets, Priit and Radmila Radić. 2016. "The Process of Religious and Political Rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia in 1920s and 1930s - An International Ecumenical Perspective.", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 36 (1): 42–89.
- Schneier, Marc and Shamzi Ali. 2013. *Sons of Abraham: A Candid Conversation about Issues that Divide and Unite Jews and Muslims*, Boston: Beacon Press.
- Swidler, Leonard. 1984. „Dekalog dijaloga, osnovna pravila medjureligijskog, medjuideološkog dijaloga.“ Poslednji pristup 20.12.2020. <https://static1.squarespace.com/static/5464ade0e4b055bfb204446e/t/551eaefae4b088bf54fe6528/1428074234671/Dialogue+Decalogue+-+Serbian+%28>

Cyrillic+Alphabet%29.pdf

Swidler, Leonard. 2020. "Kozmički ples dijaloga!", *Illuminatio/svjetionik/almanac*, 2 (1): 240–255.

World Council of Churches. 1999. "Yugoslavia's double tragedy." Last accessed on 21.12.2020. <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/commissions/international-affairs/regional-concerns/europe/yugoslavias-double-tragedy>.

World Council of Churches. 2021a. "WCC Executive Committee." Last accessed on 19.12.2020. <https://www.oikoumene.org/about-the-wcc/organizational-structure/wcc-executive-committee>World Council of Churches. 2021b. "Member Churches." Last accessed on 21.12.2020. <https://www.oikoumene.org/en/member>

Paul Mojzes*

Department of Religious Studies – Rosemont
College

DIALOGUE AS A TURNING POINT IN
RELATIONS BETWEEN CHURCHES
AND RELIGIONS

Resume

A general overview of the process of transitioning from rivalry and conflict to tolerance, cooperation, and ecumenical dialogue first among Christian churches and then among religions of the world. Cooperation and dialogue have advanced visibly in the second half of the 20th century and have risen to global levels. Because of historic conflicts in the Balkans, progress has been more difficult, but great progress has also been made there until wars broke out during the 1990s. Included in the paper are also practical guidelines for an effective dialogue which ought to be an integral part of civilized life.

Keywords: evolution of dialogue, Orthodox, Catholic, and Protestant ecumenism, World Council of Churches, Council of European Churches, Parliament of World Religions

---

---

* E-mail address: pmojzes@rosemont.edu.

** Овај рад је примљен 3. априла 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 9. јуна 2022. године.